

տակ գտնուին՝ դարձեալ իրենց բնական բարեկամութիւնն ու թուխ գոյնը բնդհանրապէս պահած են:

Խուծայիսէն մինչեւ տասը վերսթ հեռու տեղ՝ յիսուն պատուաւոր հայ ձիաւորներ ընդ առաջ ելան Սրբազան Կաթողիկոսին, որ մտաւ քաղաքը ամսոյն 8-ին մեծ հանդիսով: Նախ եկեղեցական թափօրով գնաց եկեղեցին, որոյ զաւիթը՝ դրսի պարսպէն մինչեւ դուռը փռուած էր գետինը կարմիր չուխայի վրայ ոսկեթել դիպակ: Սովորական շարականներէն ու աղօթքէն ետքը՝ Սրբազան Կաթողիկոսը համառօտ ատենախօսութիւն մը բրաւ, զոր քահանայից մէկը վրացերէն թարգմանեց ժողովրդեան, վասն զի այս քաղաքիս՝ ինչպէս նաեւ ուրիշ մէկ երկու քաղաքաց՝ հայ բնակիչներուն մի միայն ցաւալի պակասութիւնն այս է որ հայերէն չեն գիտեր, այլ վրացերէն կիսօրին մէջերնին: Եկեղեցիէն գնաց Սրբազան Կաթողիկոսը Մղարէբեանց Պետրոս Ազա երեցփոխանին տունը իջեւանեցաւ: Այս բարեպաշտ, խոնարհամիտ եւ բարեսիրտ անձը մեծ պատիւ ունի ժողովրդեան մէջ, մասնաւորապէս անոր համար որ իւր ջերմեռանդն աշխատանօքը եւ զրեթէ իւր ծախիւ-

քը նորոգեր եւ զարդարեր է Խուծայիսի եկեղեցին եւ նորաշէն դպրոցը: Երեցփոխանին տանը մէջ ընդունեցաւ Սրբազան Կաթողիկոսը՝ Խուծայիսու քաղաքական կառավարութեան գլխաւորները եւ տեղւոյն վրացի ազնուականները: Երկրորդ օրը իւր այցելութեամբը պատուեց եւ օրհնեց Հայոց նորաշէն ժողովրդական դպրոցը. յետոյ գնաց քաղաքին աղջկանց դպրոցը, յորում երեսունէն աւելի հարուստ եւ աղքատ աղջկունք կդաստիարակուին բարեկարգ կառավարութեամբ, եւ որոյ գլխաւոր խնամակալն ու պաշտպանն է Խուծայիսի Էրիսթաւ Կուսակալին ամուսին Արղութեան ցեղէն բարեպաշտ հայկազն տիկինը: Կաթողիկոսը այն դպրոցին բարեկարգութեանը շատ հաւանելով՝ կամեցաւ որ մէկ հայազգի աղքատ օրիորդ մը այն տեղը իւր ծախիւքը դաստիարակուի՝ իբրեւ յիշատակ իւր բարեգուշակ գալստեանը ի Ռուսաստան:

Այն օրը քաղաքին ազնուականները մեծահաց կոչուեք մը ըրին ի պատիւ Սրբազան Կաթողիկոսին, եւ իրիկունը քաղաքին զբլխաւոր փողոցը լուսաւորեցին:

(Շարայարութիւնն յառաջիկայս:)

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ ԽԱՂԻՊԵԱՆՑ

Ե Ի

ԽԱՂԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ ԹԷՈԴՈՍԻՈՅ.

Շոտ դժուարին եւ գրեթէ անկարելի բան է կենդանի անձանց վարքը եւ պատմութիւնը հռչակել տպագրութեամբ, եւ միանգամայն շփախնալ որ պատմողը յոմանց շողոքօքը եւ յոմանց հակառակորդ ջրհամարուի: Ո՛րշափ ալ աշխատի ջանայ մարդ այսպիսի կենսագրութեանց մէջ միայն նշմարութեան ջասագով բլլալու, դարձեալ կզտնուին այնպիսի անձինք որ անոր տուած գովասանքը շողոքօքութեան տեղ կդնեն, ու պարտաւ նախանձու եւ հակառակութեան պատշ կկարծեն: Ասոր համար հարկ է որ մենք ալ գգուութեամբ խօսինք այն նշանաւոր անձանց վերայ՝ որոց բնաւորութիւնը եւ վարքը արժանի են ազգային հետաքրքրութեան եւ տեղեկութեան: Հարկ է որ ոչ այնչափ խորհրդածութիւններ բնենք

այն անձանց ներքին յատկութեանցը վրայ՝ որշափ անոնց գործքերը գիր անցընենք պարզապէս. բողոքնք որ այն գործքերը խօսինք քան թէ մեր գրուածքը. բողոքնք որ մեր յաջորդները բնենք այն գործքերուն հոգին կամ շարժիչ պատճառները, եւ անաշուտութեամբ դաշենք ու վնուենք: Այսպիսի կենսագրութեանց մէկն է անա Խաղիպեան Յարութիւն իշխանին պատմութիւնը, զոր ամսագրոյս մէջ համառօտելը պարտք կընանձնանք մեզի:

Յարութիւն Պօղոսեան Խաղիպեանց ազնուական եւ հռչակաւոր իշխանը ծնած է Նոր Նախիջեւան քաղաքը 1790-ին, փետրուարի 22-ին: Իւր պապը Յարութիւն Սպանդարեան, որ յետոյ ըսուեւ է Խաղիպեան,

Խրիմ եկած է եղեր ասկէ հափար սարի մը առաջ Հայաստանի Փառակ կամ Փառակա բաւած տեղին՝ որ Վանանդ գաւառին մէջ այժմու Ագուլիս քաղաքին քովերը գեղ մի է, եւ Սուրբ Յակոբ Հայրապետ անունով վանք մը ունի: Խրիմու այս Քէֆէ կամ Կաֆա քաղաքը, որ եւ Քեդոսիա, իւր բնակութիւնը հաստատելէն ետէ, քաղաքիս անեցի ժողովրդեան հետ ընտանեցէր ու անոնց առջեւ այնչափ պատիւ ու համարում գտեր է որ Խրիմու Հայոց Նոր Նախիջեւան փոխադրուելու ժամանակը, 1777-ին, ժողովուրդը զինքը ընտրէր է պատգամաւոր կամ գործակալ՝ որ երբայ Ագուլի կողմերն ու իրենց յարմար տեղ մը որոշէ բնակութեան: Այն գործը յաջողութեամբ աւարտելէն ետէ՝ դարձեալ ժողովրդեան աղաջանովը զնացեր է Փեքսուրկ, ու Նախիջեւան զնացող Հայերուն համար ընդունէր է Կասարիմէ Բ Կայսրահիմէն փառաւոր պարգեւագիր մը՝ զոր մինչեւ ցայժմ կվայելէ այն քաղաքին ու քովի տեղերուն Հայ ժողովուրդը: Բայց աղա Յարութիւնը հոն Փեքսուրկ կվախճանի, եւ իւր որդին Պողոս Խալիպեան՝ Նախիջեւան զնացող ժողովրդեան զխաւորներէն ըլլալով՝ մեծամեծ օգնութիւններ կընէ անոր, մինչեւ Ռուսաց տերութեան կողմէն ալ պատուաւոր աստիճանի արժանի կըլլայ: Իսկ ինքը կվախճանի ի Նախիջեւան 1790 տարւոյն վերջերը, բողով իւր հանձնարոյն եւ ստացուածոցը ծառանգ մը այժմու Յարութիւն Պողոսեան իշխանը:

Քեպէս եւ այն ասեցները կանոնաւոր դպրոցներ ձկային մեր ազգին մէջ, եւ պատանեկաց տնւած ուսումը ընդհանրապէս կարգալ ու գրել եւ միայն, սակայն Յարութիւն պատանին ինչ վարժապետի քով ալ որ սովորեցաւ՝ իւր հանձնարոյն զօրաւորութիւնն ու բնական սրամտութիւնը ցուցուց. մասնաւորապէս Կոստանդնուպոլսեցի Յովնանէս վարժապետին աշակերտացը մէջ գրեթէ ամենէն ալ յառաջադիմն եղաւ, այնպէս որ երկու տարւան մէջ քերականութեան ու հարստանութեան ուսմունքը աւարտեց՝ որ սովորաբար հինգ վեց տարի կէտէր այն ժամանակները:

Յարութիւն պատանին իւր աշաւորը գործունեութեամբ շուտով առաջ զնաց առեւտրական գործոց մէջ. 1815-ին փետայացաւ Օսապաշեան Գեորգ անունով պատուաւոր Նախիջեւանցւոյն՝ անոր Կասարիմէ դուստրը հարս առնելով, եւ ունեցաւ Պողոս անունով որդի մը որ 1858-ին վախճանեցաւ 22 տարեկան: Այժմ կենդանի է Յարութիւն իշխանին Նուրիկ անունով ամուսնացեալ դուստրը:

Խալիպեան Յարութիւն իշխանաւորին կառավարական հանձնարն ու գործունեայ հեռախոսութիւնը յայտնի եղաւ ամենուն՝ երբոր ընտրուեցաւ Քաղաքական գլուխ (1) Նախիջեւանի, առաջ ետէ տարւան

համար, եւ քիչ ասեցէն ետքը նորէն, ու շուտ անգամ հաստատուեցաւ նոյն իշխանութեանը մէջ, որ քիչ տատակաւ տարի: Եւ որովհետեւ միանգամայն տերութեան ծառայութեանը մէջ էր, տերութենէն *Խորհրդական Պատուոյ* (1) բաւելու աստիճանն ընդունեցաւ:

Խալիպեան Յարութիւն իշխանաւորը իւր աներկիւղ, պարզ եւ համարձակ, միանգամայն եւ խոհական ու խորագէտ բնաւորութեամբ, եւ գործունեայ հայրենասիրութեամբ սիրելի եւ պատկառելի եղած է միշտ՝ ոչ միայն իւր քաղաքակիցներուն, այլեւ տերութեան մէջի այն ամենայն մեծամեծաց՝ որոց հետ առիթ ունեցեր է վարուելու կամ տեսնուելու: Այն պատգամականաց մէջ մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են Վոռոնցով Կոնստանտին, որ յետոյ եղեր էր Փոխարան Կովկասու, Լիւլէն Իշխանը, Աճիւրպէր Կոմար, Տոմարի Խազախաց սպարապետ կամ Արաման Խոմարով, Թուրքոյ Կոմար, Լաւրով՝ այժմու Թայրանի քաղաքապետը եւ ուրիշներ: Այսպիսի հանձնարարութիւնները ոչ այնչափ յոգուտ անձին բանեցուցեր է ու կրքանեցրէն Յարութիւն իշխանը, որչափ ի պայծառութիւն եւ ի յառաջադիմութիւն քաղաքակցաց իւրոց. որով եւ կարող եղեր է ոչ միայն անխախտ եւ անքերի պահպանել իւր իշխանութեան ժամանակը Նախիջեւանի ազատութիւններն ու արտօնութիւնները, այլեւ մեծամեծ օգուտներ բերէր է քաղաքին: Երկու անգամ ազատեց է Նախիջեւանը ծանր պարտերէ որ տերութիւնը կպահանջէր. մէկ պարտը (2), որ մինչեւ 1844 թիւը հասեր էր 42,000 արծաթ ռուպլիի. երկրորդ պարտը գրաւականի (3) մասին էր, 400 հազար արծաթ ռուպլիէն աւելի, որ քաղաքէն կպահանջուէր: Ինքը պատճառ եղեր է Նախիջեւանի մէջ օրինաւոր դեղարան, գաւառական դպրոց եւ բոլորատն բացուելուն: Անկէք ի գաս, երբոր Կայսերական հրամանաւ Ժեմշուժմիով սեպուհը այն կողմերու դաստասանական տեղերուն գործերը կննդու եկած էր 1844-ին, Նախիջեւանի գործերուն բարեկարգութեանը շատ հաւնեցաւ, մինչդեռ շրջակայ տեղերուն դաստասանացը մէջ շատ պակասութիւններ գտեր էր եւ շատ մարդկանց յանցաւորութիւնը դուրս հաներ էր: Ասոնց նման ուրիշ զանազան պատուաւոր գործակատարութեանցը պատճառաւ ընդունէր է տերութենէն մէկ անգամ բանկագին ժամացոյց մը եւ երկու անգամ Կայսեր կողմանէ բարեհաճութեան նամակ:

Բայց Խալիպեան Յարութիւն իշխանին գործոց եւ հանձնարարութեանցը մէջ ամենէն աւելի նշանաւորն է՝ հանգուցեալ Ներսէսի Վեհապառ Կարուղիկոսին մերոյ անոր հետ ունեցած մտերմութիւնը, եւ անոր

(1) Ռուսերէն Титулярный Советникъ.

(2) Ռուսի բառով *неплатёж*, недоплата.

(3) Ռուսի բառով *заклад*, залог.

(1) Ռուսի բառով *козюл*, коза.

Յարութիւն Պօղոսեան Խալիպեանց :

յանձնած մեծ էւ ծանր պաշտօնը, զոր էւ համառօտիւ նշանակեցնք .

Այն խորագինն ու բազմափորձ Հայրապէս 1805 թուականէն սկսեւ եւ մասնաւոր մատուցութիւն մը ունենալ վրան՝ երբոր դեռ Յարութիւն պատանին Յովհաննէս վարժապետին խօլը կկարդար : Ներսէս այն ժամանակը Յայրապետին վարդապետ էր : Յետոյ 1828-ին, երբոր Առաջնորդական պաշտօնով Տիմիտիէի Քիւրեան կերբար՝ Նախիջեւանէն անցած ժամանակը դարձեալ ընտանեցաւ Յարութիւն իշխանին հետ : Իսկ 1842-ին սկսաւ անոր յանձնել Վիեննային մէջ եղած եկեղեցական դրամները ժողովելու, ջրուած գումարները հաւաքելու եւ իւր խօլը ամբողջ պահելու հոգը : Տեսնելով անոր այս գործոյ մէջ ցուցուցած նախաձեռնութիւնն ու հաւատարմութիւնը, հետ զիստ այնքան տեղացի Սրբազան Առաջնորդը իւր անոր վրայ վստահութիւնն ու համարումը՝ որ վիճակին մէջի հոգեւորական դասարաններուն վերաւտուտ անուանեց, Կարապետ Բալայի վերջն ալ Գործակաւար անուանեց զինքը Սուրբ Արքային : Այս վստահութիւնը, որ ուրիշ շատ մարդկանց վերայ, եւ ուրիշ շատ կարապետներու կողմանէ մտածուելով՝ անուշտ շափազանց կեեւեաւ,

շափազանց երեւցաւ ոմանց նաեւ այս եկեղեցական դրամոց հաւաքման ու պահպանութեան գործոյ մէջ : Եւ անա ասոր համար եւ որ երեք տարի շափ զանազան քրքազութիւնի եղան Կարապետինն ու այն աւելի վիճակաւոր Առաջնորդին մէջ . Նախիջեւանի ժողովուրդն ալ, ինչպէս որ բնական էր, երկու կարծիքի եւ կուսակցութեան բաժնուած՝ երկու աւելի ալեկոծեցաւ, մինչեւ որ անցած տարի յունիսի 23-ին նշանաւոր իրիկունք՝ վերջուեցաւ երկպառակութիւնը, եւ խալիպեան Յարութիւն իշխանը իւր վեհանձնութիւնը եւ հայրենասիրութիւնը այս առիթով ալ յայտնի քրա : Տեսնելով որ իւր հաւատարմութիւնն ու պատուաւոր գործակաւարութիւնը նանշուեցաւ նաեւ անոնցմէ որ իրենց վրայ դրուած պաշտօնին ուժովը սխալեալ էին անաշտ հաշուաւարութիւնն ու բնութիւնը ընելու իրեն քրածներուն, ոչ միայն յօժարակամ սիրով յանձնեց Առաջնորդին՝ խօլը անկորոտօս պահուած եւ իւր ձեռօք բաժնուած եկեղեցական գումարները, այլեւ իւր մեծ հարստութենէն երեւելի մաս մը նուիրեց՝ Նախիջեւանի Սուրբ Խաչ վանքին մէջ եկեղեցական դպրոց մը կանգնելու, եւ այս նոյն տարի՝ ուր որ հանգուցեալ վեհափառ Կարապետ Բալայի ղեկավարութիւնն ունէր այնպիսի դպրոց շինելու :

Անկեց ի զա՛ս՝ նոյն յունիսի 26-ին, Խալիպեան իշխանը իւր տունը հրախրեց Առաջնորդը, Բեկնազարեանց Յովհաննէս վարդապետը, Էս ֆաղափին զըլխաւոր իշխաններէն տասըշորս հոգի, Էս անոնց առջեւ յայտնեց յանկարծ իւր դիտաւորութիւնը՝ քեկուզէ թեոգոսիոյ մէջ բացուելու ազգային Ուսումնարանի շէնքին ծախքը ինքը տալ՝ *յիսուն հազար արծաթ ռուպլի*, որ է 200,000 Ֆրանկ: Շնորհակալութեամբ ընդունեցաւ Առաջնորդը այն խոստումն ու գումարը, Էս յետոյ մը շարադրեց տուաւ մեծապատիւ Բարեւարին, յորում կ'իտոսանար որ այն դպրոցին անունը ըլլայ *Խալիպեան Ուսումնարան Ազգիս Հայոց*, Էս ֆառն աշակերտք ձրի դաստիարակութիւն մէջը՝ *Խալիպեան Սանկ* անունով: Եւ հոն գտնուող անձինքը ստորագրեցին այն յետադր իբրեւ վկայք:

Խալիպեան Յարութիւն իշխանին այս առաջաձեռնութեամբը, — որ արդէն յայտնի է մեր ազգին, — թեոգոսիոյ Ուսումնարանին մեհնջեմաւոր հաստատութիւնը ապահովացաւ, իրեն ալ անունը արժանապէս անմահացաւ: Իբրեւ բնական խնամակալ այն Ուսումնարանին, ինքը ֆանի որ կ'ենդանի է՝ մասնաւոր վայր Էս հայրական խնամք պիտի ունենայ անոր վրայ, Էս իրմէ ետքը նոյն խնամքը Էս զորութիւնը իբրեւ սեպնական ժողովուրդին պիտի բողոքու ում որ արժանի նանջնայ իւր բարեգործութիւնը առաջ տանելու փառքին ու պարծանացը: Մեծ ֆաշալերութիւն է այս բանս նաեւ Ուսումնարանին վրայ ազգասիրաբար աշխատողաց, Էս զօրաւոր բարի օրինակ տանեցուն որ Ազգիս յառաջադիմութեանը գործունէայ կերպով փափաք ունին: Ասոր համար ալ արժան համարեցանք ոչ միայն այս բարեւար իշխանին գեղեցիկ գործը հրատարակել, այլեւ իւր վարքը ծանօթացրնել մեր ընթերցողաց. բայց ուրիշ տեսն առիթ պիտի ունենանք աւելի Էս ընդարձակ տեղեկութիւններ տալու վրան:

ՀԻՄՆԱՐԱՐԱԾԻՒՆ ՇԻՆՈՒԱԾՈՅ

ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ

ԵՒ

ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ.

Պատմական յիշատակարանաց Էս ժողովրդեան մէջ մինչեւ ցայժմ պահուած աւանդութեանց նայելով, ժամանակ եղած է որ Քեֆէ ֆաղափս մէջ ֆառատունեհինց եկեղեցի ունի եղեր մեր ազգը. բայց է քե ֆառատունեհինց անգամ տեսեր է այս ֆաղափը նոր նոր ազգային եկեղեցեաց հիմնարկութեան հանդէսը: Թեւեւս երկու հարիւր տարին աւելի է որ այն եկեղեցիները փլեր ֆանդուեր են հէտ գնէտ, Էս անոնց տեղ նորերը շէն շինուած, ուսի Էս նոր եկե-

ղեցւոյ հիմնարկութեան հանդէսը խոր մոռացութեան մէջ քաղուած մնացեր էր այս կողմերս: Հազար փառք Էս գոհութիւն Աստուծոյ, Էս լիաբերան շնորհակալութիւն Վեհափառ Կայսեր զրաւարկութեան, Էս առաջաձեռնութեան Խալիպեան իշխանին, որ այս տարի մայիսի 17-ին օրը նորէն կասարուեցաւ հոս այն մեծալայելու հանդէսը, որով ֆաղափս բարեպաշտ ժողովուրդը՝ աշէրը ցնծութեան արտաստոք լցուած Էս բերանները անհատ բարեբանութեամբ՝ մեծապէս միաբարութեամբ անցեալ ազգային տառապանացը վրայ: Վասն զի այնքան եկեղեցիներէն որ ունէր տեսնուլ սոյն ֆաղափս մէջ՝ այժմ մէկը միայն իւր առաջին պայծառութեամբ կեցած է, մէկը կ'իսակործան մնացած, Էս երկուքը դեռ այս տարի նորոգուած. իսկ այն օրը նոր եկեղեցի հիմնեցաւ *ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ*, անունով, իբրեւ գեղեցիկ նշան նորանաւ յարութեան այս կողմերս հայկական հին բարեպաշտութեանը, Էս անոր հէտ օրհնուեցան նաեւ ազգային մեծ Ուսումնարանի մը հիմունքը:

Մեծ էր մեր յոյսն ու բաղձանքը որ այս հանդիսին կասարողն ըլլար մեր նորընտիր Աստուածաբան Կարապետը՝ երբոր իւր լուսակառոյց Արարը երբաւոր տեսն հոս հանդիպէր, ինչպէս որ յայտնէր իւր բարեհաճութիւնը: Բայց Աստուած այնպէս կամեցաւ որ միայն այս կողմանէ անկասար մնայ մեր ժողովրդաց փափաքը, Էս Սրբազան Հայրապետին գրաւոր օրհնութեամբ միայն գոհ ըլլայ:

Ուսումնարանին համար ընտրուած ընդարձակ ու բարձրադիր տեղը թեոգոսիոյ արեւմտեան կողմն է՝ *Փաշա քիփէսի* բնուած լեռին ստորոք, այժմու ֆաղափէն ֆառուրդ մը ժամով հեռի, շորս բոլորը այգիներով ու զուարնայի պարտեզներով զարդարուած, Էս դիմացը ֆաղափն ու ծովը գեղանկար պատկերի մը պէս տարածուած: Շէնքին հակասը 93 կանգուն երկայնութիւն ունի, երկու քեւերը 41 կանգուն. եկեղեցին շէնքին մէջ տեղը կ'իյնայ, Էս այնքան մեծութիւն ունի որ կարենայ 300 հոգի առնուլ հանգիստ կերպով:

Մայիսի 17-ին կիրակի օրը առաւօտեան ժամերը տեսնեն ու պատարագէն ետեւ ժողովուրդը Էս եկեղեցական պատշոյնեայք գնացին Ուսումնարանին տեղը, որոյ մէջ տեղը սաղաւրապեղ ծառերով ու ծաղկուններով զարդարուած մեծ Էս բարձրադիր վրան (շարք) մը կանգնուած էր, Էս անոր տակը պատկերով ու մոմեղէններով զարդարուած սեղան մը: Առաջնորդը հանդերձ վարդապետ Էս ֆահանայիւք Էս դպրոք շէնքին դուռն վայելու հեղույ մը մէջ զգեստաւորուեցաւ, Էս սրբալոյս մեռնող ձեռքն առած, առջեւն Խալիպեան Ուսումնարանին աշակերտները երբաւոր՝ դուռն ելաւ, բոլոր շէնքին դուռն կողմն շարականներ երգելով Էս խնկարկութեամբ քափօրպէս ֆաղեցին, ու գնացին վրանին տակը՝ սեղանին